

Keeleteaduslik elulugu 4

Struktuur

Liisa-Maria Komissarov

Tartu ülikooli saksa keele ja kirjanduse eriala
bakalaureuseastme üliõpilane

Nele Karolin Teiva

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse eriala
magistriastme üliõpilane

Ilona Tragel

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse kaasprofessor

Keelte ehitusest

Kindlasti oled koolis võõrkeeli õppides märganud, et eri keeled väljendavad sama olukorda erinevalt. Näiteks eesti keeles ütled sa, et õpid *koolis*, inglise keeles aga *in school* – eesti keeles sõna küljes oleva käändelõpu *-s* asemel kasutad inglise keeles eessõna *in*. Saksa ja vene keeles kasutad aga korraga nii käändelõppu kui ka eessõna: *in der Schule* ja *в школе*. Vene keeles käänavad sõna ennast (*школа* → *школе*), saksa keeles aga sõna ees olevat artiklit (*die Schule* → *der Schule*).

Vaatamata erinevale ülesehitusele on nendes neljas fraasis siiski ka teatav ühisosa: need kõik väljendavad millegi sees paiknemist. Niisiis kattub keeltes enamasti see, mida väljendatakse, erinevad vaid vahendid, millega väljendatakse. Siiski on ka erinevustes oma reeglid ja seaduspärasused. Seetõttu tulebki võõrkeelte õppimisel kasuks keele struktuuri ehk ülesehituse tundmine, sest teades, missuguseid mustreid maailma keelte ehituses esineda võib, on lihtsam märgata keeltevahelisi sarnasusi ning saada aru keeltevahelistest erinevustest.

Eri keelte struktuuride sarnasuste ja erinevustega tegelevat keeleteaduse haru nimetatakse **keeletüpoloogiaks**. Selle raames uuritakse, millised üldised põhimõtted ja tendentsid eri keelte struktuuris avalduvad.

Mis on grammatika ja kust ta tuleb?

Keele struktuuri analüüsimisel ei saa mööda grammatikast. Ilmselt oled selle mõistega koolis sageli kokku puutunud nii eesti kui ka võõrkeeletunnis, kus seda enamasti tutvustatakse reeglite kogumina. Keeleteaduses on grammatika mõiste aga palju laiem: grammatika on keele vahend tähenduste lühidalt ja üldistatult väljendamiseks. See tähendab, et grammatika võimaldab meil mingit kindlat seost mingis kindlas keeles alati ühtemoodi väljendada – näiteks millegi sees paiknemist seesütleva käändega. Eesti keeles on ka selliseid seoseid, mida saab väljendada nii eraldi sõnaga kui ka käändelõpuga, nt *laual – laua peal*. Siit näeme, et käändelõpp võimaldab sama tähendust edasi anda lühemalt ja kompaksemalt.

Käändelõppe, nagu *-s* ja *-l*, ning muid grammatilisi tunnuseid (nagu nt pöördelõpp *kirjuta-me* või eesti keele mineviku tunnus *mõtle-si-n*) nimetatakse grammatikaüksusteks. Sellised grammatikaüksused on aga kujunenud sõnadest ehk leksikaalsetest üksustest. Protsessi, mille käigus leksikaalsed üksused muutuvad grammatilisemaks, nimetatakse grammatiseerumiseks. Grammatiseerumise käigus nihkub ja/või muutub leksikaalse üksuse tähendus, seda hakatakse kasutama uutes kontekstides ning aja jooksul lüheneb ka selle üksuse vorm. (Heine, Kuteva 2002: 2) Nii on näiteks vanast sõnavormist *kansak* 'rühm, hulk, rahvas' grammatiseerumise tulemusel kujunenud eesti keele kaasaütlev kääne (*kansak* > *kāsak* > *kāsa* > *kaas/kahs* > *ka(h)* > *-ga*) (Rätsep 1979: 77–79).

Samamoodi on leksikaalsete üksuste grammatiseerumist näha eesti keelsetes kaassõnades, nagu *peal* (*pea*), *kõrval* (*kõrv*), *käes* (*käsi*). Olgugi et sellistes väljendites nagu *laua peal*, *auto kõrval* või *vihma käes* ei ole tegemist kellegi *pea*, *kõrva* või *käega*, on kehaosade asetust arvestades mõistetav, miks need väljendid on tekkinud. Selle nähtuse nimi on motiveeritus – grammatiseerunud vormid *peal*, *kõrval* ja *käes* on motiveeritud sõnade *pea*, *kõrv* ja *käsi* tähendustest. Kui midagi on sinu *kõrval*, paikneb see samal pool kui sinu *kõrvad*. (Tragel 2002: 9)

Grammatiseerumine toimub eri keeltes erinevalt, näiteks inglise või saksa keeles ei saaks öelda, et midagi on *on the head of the table* või *auf der Kopf des Tisches*. Siiski leidub grammatiseerumist tendentsina kõigis maailma keeltes. Näiteks on paljude keelte indefiniitne ehk määramata artikkel tekkinud arvsõna *üks* grammatiseerumise tulemusena (Heine

2004): prantsuse keele artiklid *un* ja *une* (vastavalt mees- ja naissoost sõnadele) pärinevad ladina keele arvsõnast *unus* ja selle naissoovormist *una* (Carlier 2013), inglise ja saksa keele artiklitel *a(n)* ja *ein(e)* on ühised juured germaani algkeeles (Ringe, Taylor 2014: 120). Sarnast protsessi võib märgata ka eesti keeles, kus saad näiteks sõna *üks* teatud lausetes kasutada indefiniitse artikli rollis (nt *kinkisin sõbrale ühe raamatu*) (Pajusalu 2009: 133–135).

Keeli võrreldes märkad, et sageli on keeltes grammatiseerunud samasuguseid nähtuseid väljendavad üksused. Selle põhjus on inimese füüsilise ja sotsiaalse olemuse universaalsus: sõltumata keelest on olemas inimestele olulised üldised nähtused, nagu eri liiki seosed (nt kohasuhted, põhjuse-tagajärje seos), aeg (olevik, minevik, tulevik), tegijale osutamine (mina, sina jne). Kuna sellistest kõige olulisematest nähtustest räägime iga päev, muutuvad neid tähistavad üksused aja jooksul lühemaks ja suupärasemaks kuni selleni, et mõned neist kaotavad võime esineda üksi ilma selle sõnata, millega seotud tähendust nad väljendavad (näiteks eesti keele käändelõpud).

Keele grammatika ei ole seega lihtsalt vaid käände- või pöördelõppude tabelid, mille keeletunniks pähe õppima pead. Grammatika ise on samamoodi tähenduslik nagu sõnavaragi ning keele grammatika kujunemisesse ja struktuuri süvenemine võib õpetada ka esmapilgul arusaamatu loogikaga keelt läbi nägema.

Keelte liigitamine grammatika alusel

Grammatilisi tähendusi (nt aeg) antakse keeles edasi morfeemide liitmise kaudu. **Morfeem** on vähim tähenduslik üksus keeles. See võib olla üks sõna (nt *auto*), aga ka käändelõpp, mitmuse tunnus, liide jm. Näiteks sõnas *autodegagi* on neli morfeemi: tüvi *auto*, mitmuse tunnus *-de*, kaasäitleva käände tunnus *-ga* ja rõhuliide *-gi*. Selliseid morfeeme, mis esinevad iseisivate sõnadena (*auto*) nimetatakse vabadeks morfeemideks. Morfeemid, mis saavad esineda ainult vaba morfeemi küljes (*-d*, *-ga*, *-gi*), on seotud morfeemid. (Karlsson 2002: 127) Grammatiseerumise käigus võib vabast morfeemist saada seotud morfeem, nagu nägid eespool toodud eesti keele kaasäitleva käände näites.

Keeletüpoloogias saabki keeli liigitada selle järgi, kas neis puuduvad seotud morfeemid täielikult (isoleerivad keeled), kas seotud morfeeme

saab tüvele lisada (aglutineerivad keeled) või puuduvad morfeemidel selged piirid (fusiivsed keeled) (Aikhenvald, Dixon 2020: 3).

Isoleerivas keeles sõnu ei muudeta. Nagu nende keelte ühine nime-tsuki viitab, esinevad morfeemid neis keeltes üksteisest isoleeritult ehk lahus. See tähendab, et mingisuguse tähenduse edasi andmise jaoks ei lisata sõnale morfeeme ega muudeta sõnatüve kuju, vaid lisatakse lausesse abisõnu või muudetakse lause sõnajärge. Sellist tehnikat kasutatakse mitmes Aasia keeles (nt vietnami).

Aglutineerivas keeles liidetakse sõnatüvele morfeeme (nt eesti keeles *maja-de-le*, kus morfeem *-de* tähistab mitmust ja *-le* alaleütlevat käänat). Aglutineerivate keelte hulka kuulub lisaks eesti keelele ka näiteks türgi keel.

Nagu sõna fusioon tähistab millegi liitumist või ühtesulamist, on ka **fusiivsed keeled** sellised, kus morfeemid on justkui ühte sulanud. Fusiivses ehk flekteerivas keeles on morfeemide piire raske eristada, sest eri vormide moodustamisel toimuvad muutused ka sõnatüve sees (nt eesti *jõgi-jõe-jõkke*). Fusiivsete keelte hulka kuulub nt saksa keel (nt *Tochter-Töchter* 'tütar-tütred'), samuti on fusiivse keele omadusi eesti keelel. Selline mitmesse rühma kuulumine on maailma keelte puhul pigem tavaline kui eriline.

Grammatilised kategooriad

Keelte struktuuri saab võrrelda ja analüüsida grammatiliste kategooriate kaudu (vt tabel). Grammatilised kategooriad on tunnuste kogumid, mis maailma keeltes sageli esinevad. Kõigis keeltes ei ole kõiki grammatilisi kategooriaid ning ka olemasolevad kategooriad avalduvad eri keeltes erinevalt, kuid sellegipoolest on võimalik teha üldistusi, mille abil eri keeli võrrelda.

See, mida mõnes keeles väljendab grammatiline kategooria, võib teises keeles avalduda leksikaalselt ehk sõnavara kaudu. Näiteks eesti keeles ei ole aspekti grammatilise kategooriana nii nagu vene keeles, küll aga saab aspekti tähendust väljendada näiteks nimetava ja osastava käände varieerimise kaudu ning määrsõnadega, nt *Ma lugessin raamatu läbi* (vrd *Ma lugessin raamatut*), *Ma sõin koogi ära* (vrd *Ma sõin kooki*). Tihti öeldakse, et eesti keeles ei ole tulevikku (vt Lindström 2020), aga osa keeleteadlasi arvab näiteks, et ka inglise keeles ei ole tulevikku grammatilise kategooriana, sest selle moodustamiseks tuleb kasutada eraldi sõna (*I will read*) (Kroeger 2005: 148; Comrie 2000: 43–48).

Tabel. Tavalisemad grammatilised kategooriad

kategooria	mida kategooria väljendab	sõnaliik, mis seda kategooriat väljendada saab	näited eesti keeles	näited teistes keeltes
arv	kas midagi on üks või rohkem	nimisõna, tegusõna, asesõna	<i>raamat – raamatud, jookseb – jooksevad, see – need</i>	ingl k <i>book – books (raamat – raamatud) this – these (see – need)</i> ; saksa k <i>er läuft – sie laufen (tema jookseb – nemad jooksevad)</i>
kääne	millised on sõnade omavahelised suhted lauses	nimisõna	<i>raamatus, lauale</i>	saksa k <i>mit dem Buch (raamatuga)</i> , vene k <i>с книгой (raamatuga)</i>
isik	kes midagi teeb	asesõna, tegusõna	<i>mina, nemad, jooksen, jooksevad</i>	ingl k <i>I, they (mina, nemad)</i> ; saksa k <i>ich laufe, sie laufen (mina jooksen, nemad jooksevad)</i>
aeg	kas midagi toimub olevikus, minevikus või tulevikus	teigusõna	<i>jooksen, jooksin</i>	ingl k <i>I run, I ran (ma jooksen, ma jooksin)</i> ; prantsuse k <i>je courrai (~ma jooksen tulevikus)</i>
kõneviis	millise hinnangu annab rääkija tegevusele	teigusõna	<i>jookseks, jooksku, jooksvat</i>	saksa k <i>ich möchte, ich könnte (ma tahaksin, ma saaksin)</i>
tegumood	kas tegija on lauses väljendatud või mitte	teigusõna	<i>jooksen, joostakse</i>	ingl k <i>I read the book – the book was read (Ma lugesein raamatut – raamatut loeti)</i>
aspekt	kas tegevus on lõpetatud või kestab	teigusõna	–	vene k <i>Я читал книгу – Я прочитал книгу (~ma lugesein raamatut – ma lugesein raamatu läbi)</i>
klass ehk sugu	kuidas on nimisõna liigitatud	nimisõna	–	prantsuse k <i>le livre (raamat, meessoost)</i> ; saksa k <i>das Buch (raamat, keskssoost)</i> ; vene k <i>книга (raamat, naissoost)</i>

Kuidas saab keeli ehituse alusel võrrelda?

Selleks, et mõne õpitud võõrkeele struktuuri analüüsida ning eesti või mõne muu keelega võrrelda, mõtle kõigepealt sellele, kuidas väljendatakse lauses sõnadevahelisi seoseid (nt käänete ja pöörete abil, ees- ja tagasõnadega, sõnade järjekorraga lauses). Kuidas uusi sõnavorme moodustatakse (nt kas morfeeme liites või tüve sees häälikuid muutes)? Milliste keelte hulka neid selle alusel liigitada võiks: kas tegemist on isoleeriva, aglutineeriva või fusiivse keelega?

Kui oled määranud keele kuuluvuse tüpoloogilise liigituse järgi, saad võrrelda lähemalt keele grammatilisi tunnuseid, sest see, mis tüüpi keel on, ütleb midagi ka tema struktuuri ja omaduste kohta. Näiteks aglutineerivas keeles on suurema tõenäosusega käänded, samas kui isoleerivas keeles kasutatakse samasuguste suhete väljendamiseks ees- või tagasõnu. Grammatiliste tunnustega lähemalt tutvumiseks saad kasutada maailma keelte struktuuride andmebaasi WALS¹, mille eestikeelse kasutusjuhendi leiad keeleteadusse wikist². Vaadates näiteks käänete arvu tunnust, näeme, et 261st andmebaasi kantud keelest on vaid 24 sellised, kus esineb rohkem kui kümme käänet. Sellest saab järeldada, et eesti keele käänete rohkus on maailma keelte seas pigem haruldane (vt ka Lindström 2020). Ka mitmed teised üle kümne käändega keeled kuuluvad soome-ugri keelte hulka ning on seega eesti keelega suguluses (nt soome, ungari, udmurdi ja ersa keel). Niisiis tasub keelte tüpoloogilist liigitust ehk struktuuri võrreldes alati ka nende geneoloogilist liigitust ehk sugulust meeles pidada.

WALS aitab sul otsida infot ka grammatiliste kategooriate kohta. Otsi keele tunnuste loetelust, missugused grammatilised kategooriad neis keeltes esinevad ja kuidas need keeles avalduvad. Sellest lähtuvalt saad võrrelda, kuidas erinevad selle keele grammatilised kategooriad eesti keele omadest. Kas need erinevused on keelte õppimise teinud lihtsamaks või raskemaks? Võid ka võrrelda, kuidas neid nähtusi on eri keeltes selgitatud, näiteks võta lahti oma vene, saksa või prantsuse keele õpik ja vaata, kuidas on nimisõnade sugu tutvustatud, missuguseid mõisteid on kasutatud, kuidas ja kas üldse on üritatud seda nähtust selgitada jne.

---

¹ wals.info

² Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi aine „Sissejuhatus keeleteadusse“ wiki. https://wiki.ilonatrangel.ut.ee/w/index.php?title=WALSi_kasutamine

NÄIDE üliõpilase keeheeluloost. Üliõpilane võrdleb eesti ja soome keele ehitust, grammatilisi elemente ja nende kasutamise erinevusi.

„Kuna hakkasin alles hiljuti ülikoolis soome keelt õppima, olen viimasel ajal pidanud üsna palju eesti ja soome keelt ka kõrvutama. Olen täheldanud, et kuigi need keeled on lähedased sugulaskeeled (Eberhard 2022) ning neis on palju ühist, on neis ka sarnaste tähenduste väljendamiseks erinevaid grammatilisi võtteid. Eesti keele morfoloogilised kategooriad on kääne, arv, võrre, tegumood, aeg, kõneviis, kõneliik ning arv ja isik, mis teevad kokku pöörde (Viht & Habicht 2019: 49). Nagu eesti keeles, on ka soome keeles arvu väljendav grammatiline kategooria, kusjuures mitmust tähistab samuti mitmuse sufiks. Samast lähtudes on soome keeles olemas ka pöörde kategooria, mis, nagu eelnevalt mainitud, koosneb soome keeleski arvust ja isikust ning mille tunnus avaldub verbi lõpus. Samuti on soome keeles käänete kategooria, mida on nii eesti kui soome keeles üle kümne ning mille tunnus avaldub liitena nimisõna lõpus. (Dryer & Haspelmath 2022) Soome keeles on aga 15 käänat (Karlsson 1999: 107) vastanduseks eesti keele 14-le (Viht & Habicht 2019: 49). Eesti ja soome keeles on erinev näiteks vahendit näitava käände kasutamine, kus eesti keeles kasutatakse selleks komitatiivi ehk kaasaütlevat käänat, mille tunnus on sufiks -ga, kuid soome keeles kasutatakse sama funktsiooni väljendamiseks adessiivi ehk alalütlevat käänat, mille tunnus on -lla (Stolz jt 2013). /.../“

Selline keelte struktuuri võrdlemine õpetab sulle keeleteadlikkust. Tundes keeletüpoloogia põhimõisteid, on lihtsam aru saada, miks pead näiteks saksa või prantsuse keeles koos sõnaga tema soo ära õppima või mida tähendavad need eesliited, mille vahel vene keele tegusõnade küljest leiad. Lisaks võrrekeelte õppimisele aitab keele „tükkideks võtmise“ ning selle osade analüüsimise oskus sind ka emakeeles kirjutamisel ja lugemisel, sest nii õpid märkama, kuidas isegi üks väike morfeem võib sõna või koguni terve lause tähendust mõjutada.

Soovituslikud allikad

Erelt, Mati 2005. Keeletüpoloogiast. – Oma Keel 1, 5–13. https://www.emakeele-selts.ee/omakeel/2005_1/01.pdf

Glossary of Linguistic Terms. SIL International. <https://glossary.sil.org/term>

- Lindström, Liina 2020. Mis on eesti keeles erilist? – Horisont 6, 24–27. Kättesaadav <https://www.blog.keel.ut.ee/horisont/mis-on-eesti-keeles-erilist/>
- Metslang, Helle 2014. Kuhu kuulub eesti keel? – Rahvusvahelised rahvusteadused. Artiklikogumik rahvuslikooli 95. juubeliks. Toim Tiit Hennoste. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 97–113.
- Viht, Annika, Külli Habicht 2020. Eesti keele sõnamuutmine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karlsson, Fred 2002. Üldkeeleteadus. EKSA. Tallinn, 107–212.
- Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi aine „Sissejuhatus keeleteadusse“ wiki. <https://wiki.ilonatragel.ut.ee/w/index.php?title=Esileht>
- WALS Online 2013. Ed. by Matthew S. Dryer, Martin Haspelmath. <https://wals.info>

Viidatud kirjandus

- Aikhenvald, Alexandra Y., R. M. W. Dixon 2020. Linguistic Typology – Setting the Scene. – The Cambridge Handbook of Linguistic Typology. Ed. by Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carlier, Anne 2013. Grammaticalization in progress in Old French: Indefinite articles. – Research on Old French: The State of the Art. Ed. by Deborah Arteaga-Capen. Springer, 45–60.
- Comrie, Bernard 2000. Tense. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd 2004. On genetic motivation in grammar. – Studies in Linguistic Motivation. Ed. by Gunter Radden, Klaus-Uwe Panther. Berlin: Mouton de Gruyter, 103–120.
- Kroeger, Paul R. 2005. Analyzing Grammar. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindström, Liina 2020. Mis on eesti keeles erilist? – Horisont 6, 24–27. Kättesaadav <https://www.blog.keel.ut.ee/horisont/mis-on-eesti-keeles-erilist/>
- Pajusalu, Renate 2009. Pronouns and reference in Estonian. – Sprachtypologie und Universalienforschung 62, 122–139.
- Ringe, Donald, Ann Taylor 2014. The Development of Old English. Oxford: Oxford University Press.
- Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu Riiklik Ülikool.
- Tragel, Ilona 2002. Mida kognitiivne tähendab ja mis tal keelega pistmist on? – Oma Keel 2, 5–11. https://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2002_1/OK_2002-1_01.pdf